KAFKASYA
ARAŞTIRMALARI -IV-

Editör
Doç. Dr. Oğuz ŞİMŞEK
Doç. Dr. Suna ALTAN

sonçağ akademi

Kitabın Adı : KAFKASYA ARAŞTIRMALARI -IV-
Editörler : Doç. Dr. Oğuz ŞİMŞEK, Doç. Dr. Suna ALTAN
Kapak / Mizanpaj : Ceyda ŞEREFLİOĞLU

1. Baskı : Aralık 2025 ANKARA

Yayın Koordinatörü : Ceyda ŞEREFLİOĞLU
Yayın Yönetmeni : Selva ALİM
ISBN : 978-625-8728-87-3
Yayın No : 3098

© Doç. Dr. Oğuz ŞİMŞEK, Doç. Dr. Suna ALTAN

Bu eserde yayınlanan bölümlerin içerikleriyle ilgili her türlü yasal sorumluluk, ilgili bölümün yazarına aittir. Yazarların izni alınmadan kitabın tümünün veya bir kısmının elektronik, mekanik ya da fotokopi yoluyla basımı, çoğaltılması yapılamaz. Yalnızca kaynak gösterilerek kullanılabilir.

SONÇAĞ AKADEMİ
İstanbul Cad. İstanbul Çarşısı No.: 48/49 İskitler 06070 ANKARA
T / (312) 341 36 67 - GSM / (533) 093 78 64
www.soncagyayincilik.com.tr
soncagyayincilik@gmail.com
Yayıncı Sertifika Numarası: 47865

BASKI VE CİLT MERKEZİ

UZUN DİJİTAL MATBAA, SONÇAĞ YAYINCILIK MATBAACILIK TESCİLLİ MARKASIDIR.
İstanbul Cad. İstanbul Çarşısı No.: 48/48 İskitler 06070 ANKARA
T / (312) 341 36 67 - GSM / (533) 063 64 04
www.uzundijital.com
uzun@uzundijital.com

KAFKASYA'DA GEÇİŞ DÖNEMİ VE BOLŞEVİKLEŞME: AZERBAYCAN HALK CUMHURİYETİ, TÜRK AYDINLARI VE SİYASİ DÖNÜŞÜM (1918-1920)

Cevdet TEKE*

Giriş

Kafkasya, XIX. yüzyıl boyunca imparatorlukların genişleme ve nüfuz mücadelesinin belirlediği çok katmanlı bir siyasal ve toplumsal yapıya sahip oldu. Çarlık Rusya'sının bölgeyi sistemli biçimde merkeze bağlama çabası, Osmanlı Devleti'nin tarihsel bağlar dolayısıyla sürdürdüğü nüfuz arayışı ve İngiltere başta olmak üzere Avrupa devletlerinin stratejik ilgileri, bölgeyi yalnızca bir coğrafya olmaktan çıkarıp uluslararası politikanın dinamik bir sahnesi hâline getirdi. Bu bağlamda Kafkasya'da ortaya çıkan her siyasal hareket, yalnızca yerel aktörlerin eğilimleriyle değil, aynı zamanda küresel güç dengeleriyle şekillendi. Azerbaycan ise bu jeopolitik denklemin merkezinde yer alarak hem bölgesel hem de uluslararası rekabetin etkilerine en sert biçimde maruz kalan topluluklardan biri oldu.

Azerbaycan, XIX. yüzyıl boyunca hem bölgesel hem de küresel güçlerin politik hesaplarının şekillendirdiği bir coğrafya olarak ortaya çıktı. Bu dönemde bölgenin gerek stratejik konumu gerekse hızla önem kazanan doğal kaynakları, Azerbaycan'ı uluslararası rekabetin merkezine yerleştirdi. Azerbaycan, ayrıca Çarlık Rusya'nın diğer bölgelerinden gelen nüfusun yeniden yerleştirilmesi için uygun bir alan olarak görüldü. Çarlık Rusya'sının Kafkasya'da ilerlediği XVIII. yüzyıl sonlarından itibaren

* Dr. Öğr. Ü., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Siyasi Tarih Anabilim Dalı, Van, Türkiye, cevdetteke@yyu.edu.tr. https://orcid.org/0000-0002-6496-5915

bölge giderek Rus idari ve askerî sistemine entegre edilirken, Azerbaycan Türklerinin geleneksel toplumsal yapısı, yerel özerklik mekanizmaları ve ekonomi düzeni önemli ölçüde dönüşüme uğradı. Rus yönetimi, özellikle 1828 Türkmençay Antlaşması sonrası bölgeyi merkezileştirmeye yönelik geniş çaplı idari düzenlemeler gerçekleştirdi.[1] Yüzyıllar boyunca Müslüman Türk nüfusunun yoğun olarak yaşadığı bölgelere Hristiyan toplulukların sistemli biçimde iskan edilmesini sağlayarak uzun vadede Azerbaycan halkının kendi tarihî coğrafyasında "yabancı" konumuna sürüklenmesine zemin hazırlayan bir demografik dönüşüm sürecini tetikledi.[2] Bu süreç, Azerbaycan'da sosyoekonomik ilişkilerin yeniden örgütlenmesine, geleneksel güç yapılarına alternatif yeni sınıfların doğmasına zemin hazırladı.

XIX. yüzyılın ikinci yarısı Azerbaycan açısından modernleşme, ekonomik dönüşüm ve entelektüel uyanışın belirginleştiği bir dönem oldu. Bakü'nün petrol üretimiyle küresel ekonominin dikkatini çekmesi, bölgeyi yalnızca ekonomik açıdan değil, aynı zamanda demografik ve toplumsal açıdan da köklü bir değişim sürecine soktu. Petrol sanayisinin gelişimiyle birlikte Bakü, kısa sürede Kafkasya'nın en kozmopolit şehirlerinden birine dönüştü. Farklı milletlerden işçiler, mühendisler ve tüccarlar kente akın etti.[3] Bu ekonomik genişleme, yerli Türk nüfus içinde hem modern bir burjuvazinin ortaya çıkmasını sağladı hem de yeni bir işçi sınıfının şekillenmesine yol açtı.

Bu ekonomik dönüşüm, Azerbaycan toplumunda kültürel ve siyasal bilinçlenmenin de temelini oluşturdu. Modern okulların açılması, basının yaygınlaşması ve eğitimli bir aydın kuşağının yetişmesi, Azerbaycan Türkleri arasında yeni bir kimlik ve siyasal farkındalık doğurdu. XIX. yüzyılın sonları ile XX. yüzyılın başlarında ortaya çıkan aydın hareketleri -özellikle Ali Bey Hüseyinzade, Ali Merdan Bey Topçubaşı, Celil Mehmedkuluzade, Ahmet Ağaoğlu ve Mehmet Emin Resulzade gibi düşünürlerin temsil

1 Swietochowski, T., (1985), *Russian Azerbaijan, 1905-1920: The Shaping of National Identity in a Muslim Community*, Cambridge University Press, Cambridge, p. 10-12.

2 Develi, T. O., (2021), *Azerbaycan'ın Psikososyal Yakın Tarihi*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, s. 62-63.

3 Leeuw, C. v. d., (2000), *Azerbaijan: A Quest For Identity*, St. Martin's Press, New York, p. 45-53.

ettiği modernist çizgi- Azerbaycan'da hem Türkçülük hem de çağdaşlaşma yönelimlerinin güçlenmesini sağladı.[4] Bu entelektüel ortam, Azerbaycan toplumunun eğitim, kültür, kadın hakları ve toplumsal örgütlenme gibi alanlarda önemli adımlar atmasına imkân tanırken, aynı zamanda bölgenin siyasi geleceğine ilişkin tartışmaların da zeminini oluşturdu.

Buna paralel olarak Rusya'nın merkezileşme politikaları, Azerbaycan Türklerinin siyasal temsiline ve kültürel haklarına yönelik baskıları da beraberinde getirdi. Rus idaresinin yürüttüğü nüfus politikaları, eğitim alanındaki asimilasyon girişimleri ve Müslüman toplumun idari mekanizmalardan sistemli biçimde dışlanması, Azerbaycan'da millî bilincin güçlenmesine katkı sağladı.[5] Özellikle 1905 Rus Devrimi sırasında yaşanan Ermeni-Müslüman çatışmaları, Azerbaycan toplumunun güvenlik ve kimlik algısında ciddi kırılmalar yaratarak kolektif bilincin keskinleşmesine neden oldu. Bu olaylar, yalnızca sosyal huzursuzluğu artırmakla kalmadı; aynı zamanda Azerbaycan Türkleri arasında siyasal örgütlenmeye olan ihtiyacı da görünür kıldı.

XX. yüzyıl başında Rusya'nın siyasal istikrarsızlığı, ekonomik krizleri ve savaşlar nedeniyle zayıflaması, Güney Kafkasya'daki bütün topluluklar gibi Azerbaycan Türkleri için de yeni bir dönemin kapılarını araladı. Modern eğitime sahip aydınların, basın çevrelerinin ve sivil cemiyetlerinin güçlenmesi, Azerbaycan toplumunu kendi siyasal geleceğini tartışabilir hâle getirdi. Bu süreç, sosyal hareketliliğin arttığı, entelektüel üretkenliğin yoğunlaştığı ve kamuoyunun belirginleştiği bir döneme denk geldi. Azerbaycan'ın toplumsal yapısı artık hem geleneksel unsurlarını koruyor hem de modern siyasal formasyonlara zemin hazırlayan yeni dinamikleri bünyesinde barındırıyordu.[6]

İşte 1918-1920'deki gelişmelerin anlaşılabilmesi için, Azerbaycan'ın XIX. yüzyıl sonundan itibaren yaşadığı bu kapsamlı dönüşümün göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Bölgenin ekonomik modernleşmesi, toplumsal farklılaşması, entelektüel uyanışı ve Rus idaresinin ya-

4 Develi, T. O., (2021). a.g.e., s. 244-245.

5 Altstadt, A. L., (1992), *The Azerbaijani Turks: Power and Identity under Russian Rule* Hoover Institution Press, Stanford, California. s. 64-73.

6 Geniş bilgi için bk. Develi, T. O., (2021). a.g.e.

rattığı siyasal basınç, Azerbaycan'ın sonraki süreçte içine gireceği mücadelelerin ve dış müdahalelere açık kırılgan yapısının zeminini oluşturdu. Bu arka plan, Azerbaycan'ın XX. yüzyıl başında neden hem toplumsal hem de siyasal anlamda böylesine hareketli bir coğrafya hâline geldiğini açıklayan temel unsurları barındırmaktadır.

Bu çalışmada, Atatürk Araştırma Merkezi (ATAM) Arşivi (Dosya No: 31, Belge No: 9) kapsamında yer alan birincil belge merkeze alınmakta; söz konusu belgeden elde edilen bilgiler ise dönemle ilgili mevcut ikincil literatürle birlikte değerlendirilerek süreç irdelenmektedir.

1. Kafkasya'da Geçiş Döneminin Siyasî Çerçevesi

1.1. Türk Ordularının Azerbaycan'a Girişi ve Genel Durum

I. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Çarlık Rusya'da gerçekleşen 1917 Ekim Devrimi ile imparatorluk yıkıldı ve iktidar Lenin önderliğindeki Bolşeviklerin eline geçti. Bu gelişme yalnızca Rusya için değil, uzun yıllar Çarlık hâkimiyeti altında yaşayan Türk-Müslüman topluluklar ile Ermeni ve Gürcü unsurlar için de yeni bir dönemin başlangıcı oldu. Özgürlük ve eşitlik vaatlerine inanan farklı gruplar, bağımsız ya da özerk siyasi yapılar kurma yolunda harekete geçti. Bu çerçevede Azerbaycan, Kuzey Kafkasya, İdil-Ural, Alaş-Orda, Kırım ve Türkistan gibi milli cumhuriyetler ortaya çıktı.[7] Azerbaycan örneğinde ise bu siyasal dönüşüm çok daha belirgin şekilde hissedildi. Azerbaycanlılar, Çarlık monarşisinin devrilmesiyle sonuçlanan Şubat Devrimi'nden büyük beklentiler içindeydi. Yüzyılın başından itibaren ulusal hareketin örgütlenmesinde ve siyasi faaliyetlerde aktif rol üstlenen Azerbaycan aydınları, devrimi memnuniyetle karşıladı. Nitekim Mehmet Emin Resulzade, "*1917 devrimi, mahkûm sınıflara özgürlük ve mahkûm milletlere bağımsızlık kazandıracaktı*"[8] sözleriyle dönemin yarattığı umut atmosferini ifade etmekteydi.

---

7 Göl, H., (2016), "Geçmişten Günümüze Azerbaycan", *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c. V/S. 1, s. 162.

8 Rasulzade, M. E., (1990), *Azərbaycan Cümhuriyyəti*, Yay. haz. Asif Rüstemanov, Elm Nəşriyyatı, Bakü, s. 26.

Bu umut dalgasının etkisiyle 1918'de Azerbaycan Türkleri, Ermeniler ve Gürcüler Transkafkasya (Mavera-yı Kafkas) Cumhuriyeti adıyla bir federasyon kurdular. Ancak Güney Kafkasya'nın çoğunluğunu oluşturan üç halk arasındaki derin siyasi ve etnik çekişmeler, bağımsız bir devlet çatısı altında ortak bir zeminde birleşmelerini imkânsız kılıyordu.[9] Dolayısıyla Çarlık ordusunun bölgeden çekilmesiyle oluşan güç boşluğunu doldurmakta yetersiz kalan bu federasyon, kısa sürede dağılmak zorunda kaldı[10] ve 26 Mayıs'ta Gürcistan, 28 Mayıs'ta Azerbaycan ve 30 Mayıs'ta Ermenistan bağımsızlıklarını ilan etti.[11] Petrol zenginliğine sahip Azerbaycan'ın Sovyet kontrolünden çıkması Bolşevikleri rahatsız ettiğinden Bakü'de Bolşevik-Ermeni ittifakıyla yönetim ele geçirildi.[12] Buna rağmen Mehmet Emin Resulzade'nin liderliğinde Azerbaycan Halk Cumhuriyeti 28 Mayıs 1918'de bağımsızlığını ilan etti. Fakat bu yeni devlet, kuruluşundan itibaren hem içeride hem dışarıda ciddi baskılarla karşı karşıya kaldı.[13]

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kuruluşunun hemen ardından hükümetin öncelikli gündemi, bağımsızlığı güvence altına alacak bir askeri yapı oluşturmaktı. Çünkü Azerbaycan Türkleri, Çarlık Dönemi'nde askerlikten muaf tutulmuştu. Bu nedenle savaş tecrübesinden yoksun kalmışlardı. Sahip oldukları sınırlı sayıdaki birlikler ise Kafkasya'daki diğer askerî güçlerle mücadele edebilecek kapasiteden uzaktı. Dolayısıyla genç Cumhuriyet, askerî bakımdan oldukça zayıftı. Nesib Yusufbeyli yaptığı bir konuşmada: *"Bizim bu güçsüz halimizde, dışarıdan yardım istemekten başka çaremiz yoktur. Bağımsızlığımızın en büyük savunucusu olma-*

---

9 İsgenderov, A., (2012), "Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920)", *Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Oluşumu*, ed. Mehmet Rıhtım, Mehman Süleymanov, Erzurum, s. 45.

10 Mikail, E. H., (2014), *Atatürk Dönemi (1919-1938) Türkiye-Azerbaycan İlişkileri*, Derin Yayınları, İstanbul, s. 4.

11 Aydoğan, E., (2012), "Pantürkçülük: Kafkas İttihad ve Terakkî Fırkası ve Protokol Metni", *Belgi,* Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, S. 4, s. 361.

12 Yavuz, B. S., (2003), "Türk Kurtuluş Savaşı Yıllarında Uluslararası Rekabet Alanı Olarak Transkafkasya ve Türkiye'nin Ekonomik İlişkileri", *İÜ. Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, S. 4, s. 104.

13 Mikail, E. H., (2014). a.g.e., s. 4.

ma rağmen şu anki, halimize sevinmeliyiz, çünkü buraya gelecek olan kuvvet bize dost ve kardeş ülke Türkiye'dir. Bu komşularımızın hoşuna gitmeyebilir, ancak başka çıkış yolumuz yoktur. Hatır için hasta olamayız. Bundan böyle hiçbir zaman hür Azerbaycan'ın bağımsız yaşaması fikrini aklımızdan çıkarmaya hakkımız yoktur".[14] Azerbaycan, din ve dil kardeşi olan Osmanlı Devleti'nin yardımını ümit ediyordu. Bu bağlamda güvenlik sorununu çözmek ve ordusunu güçlendirmek amacıyla devam eden görüşmeler neticesinde 4 Haziran 1918'de Osmanlı Devleti ile Batum'da Dostluk ve İş Birliği Antlaşması imzalandı.[15] Söz konusu antlaşmanın ardından Nuri Paşa komutasında Osmanlı kuvvetlerinin desteğiyle Kafkas İslam Ordusu kuruldu.[16]

Sovyet Rusya'nın ve Ermenilerin baskı/zulümleri neticesinde Azerbaycan'ın yardım istemesiyle Türk kuvvetleri Eylül 1918'de Bakü'ye girdi.[17] Nuri Paşa komutasındaki Kafkas İslam Ordusu, Azerbaycan'a girdiğinde ülke son derece zor bir durumda bulunuyordu. Azerbaycan halkı hem içeriden hem dışarıdan gelen tehditler karşısında savunmasızdı. Rusların desteğini alan Ermeni çeteleri, katliam ve kundaklamalarla Azerbaycan şehirlerini harabeye çevirmeye çalışıyorlardı. Öte yandan İran'da yaşayan Şahseven aşiretleri de yağma ve talan peşindeydi. Bu koşullar altında Azerbaycan, ordusuz, silahsız ve direniş gücünden yoksun bir haldeydi.[18]

Ermenilerin ve Rusların politikaları karşısında Müslüman halk büyük kayıplar verdi. Ermeni asıllı Bolşevik lider Stepan Şaumyan'ın öncülüğünde Bakü'de kurulan "Kavmiyetçi Hükümet" Müslüman halka ağır saldırılar düzenledi. Şaumyan'ın ifadesiyle, hedef, Müslümanları *"bir gül yağı gibi eritmek"* suretiyle tasfiye etmekti[19] ve nitekim bu doğrultuda

---

14 İsgenderov, A., (2012). a.g.m., s. 45.

15 Baykara, H., (1975), *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, Gençlik Basımevi, İstanbul, s. 262.

16 Bal, H., (2014), *Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu*, İdil Yayınları, İstanbul, s.110-113.

17 Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi, (2009), *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Xarici Siyasəti Sənədlər Məcmuəsi*, Bakü, s. 89.

18 *Atatürk Areaştırma Merkezi (ATAM) Arşivi*, Dosya No: 31, Belge No: 9.

19 *ATAM Arşivi*, Dosya No: 31, Belge No: 9.

geniş çaplı katliamlar gerçekleştirildi.[20] Ancak Nuri Paşa komutasındaki Türk Ordusu'nun gelişiyle bu saldırılar sona erdi. Türk Ordusu, Azerbaycan halkının güvenliğini sağladı ve büyük ölçüde yıkıma uğramış olan halkın moralini yükseltti. Halk, Türk askerlerini büyük sevgi ve güvenle karşıladı. Bu süreç Osmanlı-Azerbaycan ilişkilerinde derin bir yakınlık doğurdu.[21]

Bakü'nün yeniden Türk hâkimiyetine girdiği sırada İstanbul'da bulunan Mehmet Emin Resulzade, Azerbaycan Hükümeti Başkanı Fethali Han Hoyski'ye gönderdiği tebrik mesajında, başkentin geri alınmasından duyduğu memnuniyeti ifade ederek hükümeti kutladığını; Bakü'nün bundan sonra Türk yurtlarının muhafazasında sağlam ve sarsılmaz bir dayanak teşkil edeceği yönündeki temennilerini tüm çalışma arkadaşları adına ilettiğini belirtmekteydi.[22]

Bu sırada, Güney Kafkasya hükümetlerinin ortak meclisinin dağılması üzerine yaklaşık kırk Azerbaycanlı Milletvekili Gence'ye göç ederek burada "Millî Meclis" adıyla toplandı. Ancak Bakü'nün kurtarılmasının ardından Nuri Paşa ve sivil müşaviri Ahmet Ağayev (Ağaoğlu), halkın hükümeti istemediği gerekçesiyle bu meclisin feshedilmesine karar verdiler.[23] Meclisin dağıtıldığı gün ise Fethali Han Hoyski başkanlığında yeni bir kabine kuruldu. Tabi Osmanlı askerî desteği Azerbaycan'ın bağımsızlık sürecine büyük katkı sağlasa da bu yardım kısa sürede siyasi ve idari çekişmeleri beraberinde getirdi. Nuri Paşa'nın Fethali Han Hoyski Hükümeti'ne duyduğu güvensizlik ile sol eğilimli çevrelere karşı mesafeli tutumu, yerel elitler arasında rahatsızlık yarattı ve meclis tartışmalarında Türk birliklerinin aykırı davrandığı yönünde eleştiriler yükseldi. Resulzade'nin arabuluculuğu ile hükümet yeniden şekillendirilmiş olsa da

---

20 Asker, A. (2015), "Azerbaycan'da Ulus İnşasının Onay Aşaması (1918-1920) ve Önemi Üzerine Bazı Tespitler", *Yeni Türkiye*, S.75, s. 538.

21 *ATAM Arşivi*, Dosya No: 31, Belge No: 9.

22 Ağayev, M., (2005), "Bakü'nün 1918'de Düşman İşgalinden Kurtarılmasının Tarihi Önemiyle İlgili Bazı Değerlendirmeler", *Azerbaycanlı Genç Bilim Adamları I. Sempozyumu Bildirileri*, Yay. haz. Vügar İmanov, Azerbaycan Kültür ve Dayanışma Derneği Yayını, İstanbul, s. 22.

23 Mehmetzade, M. B., (1991), *Milli Azerbaycan Hareketi*, Yay. haz. Ahmet Karaca, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara, s. 92.

Osmanlı memurlarının maliye, adliye, jandarma ve eğitim gibi alanlarda belirgin bir nüfuz kurması "yardım" ile "vesayet" arasındaki çizginin bulanıklaşmasına yol açtı.[24] Bununla birlikte, Enver Paşa'nın Azerbaycan'ın cumhuriyet niteliğine dair belirsiz tutumu ve zaman zaman bir "sultanın idaresi" fikrini dile getirmesi,[25] Osmanlı'nın bölgeyi kendi siyasal stratejileri doğrultusunda biçimlendirmeye çalıştığı izlenimini ortaya koyuyordu. Tüm bu gelişmeler, toprak reformunun ertelenmesi ve ağır iaşe yükümlülükleriyle birleşince Azerbaycanlı aydınlar arasında Osmanlı'ya yönelik kırgınlığı derinleştirmekteydi. Ancak cephedeki tehditlerin ciddiyeti nedeniyle bu huzursuzluk geniş çaplı bir siyasal krize dönüşmedi.[26]

Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilanı ve ardından Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'yü ele geçirmesi, ilişkilerin başlangıcında kuvvetli bir askerî ve siyasi dayanışma görüntüsü yaratmış olsa da iki toplumun farklı siyasal kültürlerden ve modernleşme tecrübelerinden gelmesi kısa sürede ciddi bir uyumsuzluk doğurdu. Bunun yanı sıra, Azerbaycan aydınlarının Rus eğitim sistemi içinde yetişmiş olmaları, siyasî kültürlerinin Türkiye'den farklılaşmasına yol açmıştı. Bu durum, Türk Ordusu'nun ülkedeki faaliyetlerine yönelik algıyı doğrudan etkilemekteydi. Bu da kültürel açıdan Türkiye ile Azerbaycan arasında mesafe oluşturdu.[27] Türk Ordusu, aydınlardan ziyade halk tabakasıyla güçlü bir bağ kurdu ve onlardan büyük destek gördü. Ancak bazı Azerbaycanlı aydınlar, Türkleri yalnızca savaşçı bir millet olarak değerlendirmiş, Türkiye'nin modern eğitim kurumları ve bilimsel ilerlemeleri hakkında yeterli bilgiye sahip olmamışlardır. Bu da zamanla yanlış anlamalara ve soğukluklara yol açtı. Bu soğukluğun etkisiyle, bazı kişiler, Türkler geldiğinde bir kurban kestiklerini, ayrıldıklarında ise iki kurban kestiklerini aktarmışlardır.[28] Böylece, kısa süreli askerî

---

24 Murgul, Y., (2018), "Osmanlı İmparatorluğu-Azerbaycan Halk Cumhuriyeti İlişkilerinde Ortaya Çıkan Sorunlara Dair Bir Değerlendirme", *100. Yılında Sovyet İhtilali ve Türk Dünyası*, ed. Yunus Koç, Mikail Cengiz, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Yayınları, Ankara, s. 63.

25 Aydemir, Ş. S., (2003), *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, C. 3, Remzi Kitabevi, İstanbul, s. 428.

26 Murgul, Y., (2018). a.g.m., s. 64-65.

27 *ATAM Arşivi*, Dosya No: 31, Belge No: 9.

28 *ATAM Arşivi*, Dosya No: 31, Belge No: 9.

ve siyasi iş birliği, kültürel farklılıklar ve yanlış anlamalarla iç içe geçerek Azerbaycan ile Osmanlı Devleti arasında karmaşık bir yakınlık ve mesafe ilişkisi oluşturdu.

1.2. Türk Ordusu'nun Çekilişi, İngiliz Tehdidi ve Sovyet Yayılması

Osmanlı Devleti'nin Bakü'ye girmesinden hoşnut olmayan Sovyet Hükümeti, Brest-Litovsk Barışı'nın geçersiz olduğunu tek taraflı ilan ederek durumu protesto etti.[29] Ancak bu durum kısa sürdü. Osmanlı Devleti 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'ni imzalamak zorunda kaldı ve mütarekenin 11. ve 15. maddeleri mucibince Azerbaycan'daki birliklerini geri çekmeyi kabul etmek mecburiyetinde bırakıldı.[30] Mondros Mütarekesi ile savunmasız bir şekilde bırakılan Türk Ordusu, Ocak 1919'da Azerbaycan topraklarını terk etti.[31] Böylece Kafkas İslam Ordusu harekâtı sona ererken Azerbaycan'ın İtilaf güçlerince işgal edilmesi de kolaylaştı.

Türk Ordusu, Azerbaycan'dan çekilmek zorunda kaldığında ülke tekrar ciddi bir güç boşluğuyla karşı karşıya kaldı. İngilizler Bakü'ye girmek istiyorlardı. Azerbaycan Hükümeti, bu işgali engellemek için İngiliz General William Thomson ile temas kurdu. Hükümet, Azerbaycan'da bağımsız bir yönetim olduğunu vurgulayarak İngilizlerin Azerbaycan iç işlerine karışmamasını istedi.[32] Ancak Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin, Türklerin entrikaları neticesinde kurulan ve halk nazarında hiçbir destek görmeyen suni bir oluşum olduğunu iddia eden Thomson, bu teklifi reddetti. Böylece her şeyi yerinde inceleyeceğini bildirerek, fiilen işgale

---

29 Yıldırım, D., Özünder, C., (1990*), Karabağ Dosyası*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, s. 19.

30 11.madde: Kuzeybatı İran'daki Türk kuvvetlerinin derhal savaştan önceki sınır gerisine çekilmeleri için daha önce verilmiş bulunan buyruk yerine getirilecektir. Kafkasların bir bölgesinin Türk kuvvetleri tarafından boşaltılması daha önce buyurulmuş bulunmaktadır; bir bölümü boşaltılan yerlerin geri kalan bölümü de İtilaf Devletleri tarafından incelendikten sonra, gerek görülürse boşaltılacaktır. 15.madde: İtilaf Devletlerinin denetim görevlileri Kafkasya demir yolları dâhil olmak üzere bütün demir yollarına yerleştirilecek, ayrıca bu hüküm Batum'un Müttefiklerce işgalini de kapsar. Osmanlı Devleti Bakü'nün Müttefiklerce işgaline hiçbir şekilde karşı çıkmayacaktır. (Soysal, İ., (2000), *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları (1920-1945)*, C. 1, TTK Yayınları, Ankara, s. 13.)

31 Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi, (2009). a.g.e., s. 76.

32 *ATAM Arşivi*, Dosya No: 31, Belge No: 9.

kapı araladı.[33] Kısa süre sonra da İngilizler Kafkasya'ya çıkarak bölgeyi denetimleri altına aldılar. Böylece İngiliz birlikleri Bakü'ye intikal ettikten sonra, Azerbaycan Hükümeti'nin hâkimiyeti geçici olarak sona erdi ve Thomson genel vali olarak görevlendirildi.[34]

Rus ve Ermeni birliklerinin varlığına rağmen şehri işgal eden İngilizlerin asıl hedefi, Bakü'nün zengin petrol kaynaklarını ele geçirmekti.[35] Bu doğrultuda, Bibiheybet İngiliz petrol şirketinin başkanı Herbert Alen, Aralık 1918'de Londra'da yapılan hisse sahipleri toplantısında, Britanya tarihinin kendilerine Hindistan ve Mısır gibi fırsatlar sunduğunu ve İngilizlerin büyük yatırım yaptığı, denetimleri altında şekillendirdikleri Rusya petrol sanayisinin Britanya İmparatorluğu açısından kârlı olacağını ifade etmekteydi.[36] Böylesi bir müdahale sonucunda İngiliz Komutanlığı, Azerbaycan'dan petrol ürünlerinin ihracatı üzerinde sıkı bir denetim kurarak Müsavat Hükümeti'nin İtalya ve Fransa'ya petrol ürünleri satmasını dahi engelledi. Ne yazık ki, İngiliz müdahalesinin cumhuriyetin ekonomik yaşamına olumsuz etkisi yalnızca petrol endüstrisiyle sınırlı kalmadı; aynı zamanda petrol üretimiyle bağlantılı olmayan diğer sanayi sektörlerini de etkilediği görülmektedir. Bu bağlamda, madencilik alanında, pamuk fabrikalarında, iplik fabrikalarında ve hatta balıkçılık endüstrisinde ciddi bir azalma oldu.[37]

Bakü'ye gelmeden önce Azerbaycan Hükümeti'nin toplumsal desteğine ilişkin şüpheleri bulunan İngiliz kumandanlığı, bir süre sonra bu kanaatini değiştirdi. General Thomson, ülke halkının ekseriyetinin Azerbaycan Türkleri ve Müslümanlardan ibaret olduğunu ve dolayısıyla fiili hâkimiyetin de Azerbaycan Hükümeti'nin elinde bulunduğunu anladı.[38] Akabinde Azerbaycan Millî Meclisi tekrar toplandı ve 26 Aralık 1918'de

---

33 İsgenderov, A., (2012). a.g.m., s. 49.

34 Kasımlı, M., (2012), "İtilâf (Antanta) Devletleri'nin Güney Kafkasya Siyaseti (Kasım 1917-Kasım 1918)" *Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Oluşumu*, ed. Mehmet Rıhtım, Mehman Süleymanov, Erzurum, s. 201.

35 Yavuz, B. S., (2003). a.g.m., **s.** 104.

36 Kasımlı, M., (2012). a.g.m., s. 200.

37 Afgan Akhmedov, A., (2018), *British Foreign Policy in Azerbaijan, 1918-1920*, Phd Thesis, Lancaster University, s. 172-174.

38 Kasımlı, M., (2012). a.g.m., s. 201.

Fethali Han Hoyski'nin başkanlığında yeni bir kabine oluşturuldu. Hükümetin teşekkülünden kısa süre sonra, General Thomson 28 Aralık 1918 tarihinde yaptığı açıklamada, bu yeni yönetimi Azerbaycan sınırlarında geçerli tek meşru otorite olarak kabul ettiklerini bildirdi ve hükümete her alanda destek sağlanacağını ifade etti.[39]

Bununla birlikte İngiltere'nin Azerbaycan'daki varlığı uzun ömürlü olmadı. Zira Londra Hükümeti, I. Dünya Savaşı sonrasında ciddi bir ekonomik kriz ve savaş yorgunluğu içinde bulunuyordu.[40] Dolayısıyla Kafkasya'nın uzun vadede askerî ve malî bakımdan taşınabilir bir bölge olmadığı kanaatine varmış olabilir. Ayrıca, 1919'dan itibaren Kızıl Ordu'nun hızla güneye doğru ilerlemesi, İngiltere'nin bölgedeki varlığını sürdürmesi hâlinde Bolşeviklerle doğrudan bir çatışmaya sürükleneceğini göstermişti. Tüm bu gelişmeler, İngiltere'nin Azerbaycan'daki askerî ve siyasi varlığını sürdürmesini önemli ölçüde zorlaştırmakla birlikte, bölgeden çekilme kararını gündeme getirmesine yol açmış olması ihtimal dahilindedir. Dolayısıyla bu gelişmeler, bölgedeki güç boşluğunu ve yeni tehditleri daha belirgin hâle getirmekteydi.

Bölgesel ve küresel siyasi gelişmeler, Azerbaycan'ın bağımsızlığını sürdürmesini zorlaştırmaktaydı. Kafkasya'nın kuzeyindeki General Denikin, Bolşevizm karşıtlığı nedeniyle İngiliz desteği almasına rağmen, Kafkas cumhuriyetlerini yeniden Rus hâkimiyetine bağlamayı amaçlayan politikalarıyla ciddi bir tehdit oluşturuyordu. Denikin'in ilerleyişinin durması ve Kızıl Ordu karşısında yenilgiye uğraması ise Bolşeviklerin bölgeye hâkim olma ihtimalini güçlendirdi.[41] Bu karmaşık ortamda Azerbaycan Hükümeti, bağımsızlığın uluslararası alanda tanınmasını öncelikli hedef hâline getirdi ve yürütülen diplomatik çabalar sonucunda, 11 Ocak 1920'de Paris Barış Konferansı Azerbaycan'ın bağımsızlığını filli olarak (de facto) tanıdı. Azerbaycan Meclisi bu kararı törenle kutladı.[42] Fakat

---

39 Rasulzade, M. E., (1990). a.g.e., s. 74. Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi, (2009). a.g.e., s. 204.

40 Ekici, Y., (2022), "Jeopolitik Bir Faktör Olarak İngiltere'nin Azerbaycan Çıkarlarında Ermenistan (1917-1919)", *ODÜ Sosyal Bilimler araştırmaları Dergisi*, c. XII/S. 2, s. 1280.

41 Aslan, A., (2004), *Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov (1920-1923)*, Kaynak Yayınları, İstanbul, s.59.

42 Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi, (2009). a.g.e., s. 436.

bu durumu, Azerbaycan açısından diplomatik bir başarı olarak değerlendirmek zordur. Çünkü İtilaf Devletleri arasında Kafkaslara düzenli ordu gönderilmesi konusunda bir uzlaşı sağlanamadı. Yalnızca silah ve mühimmat sevkiyatına karar verilmişti. Bu tercih, bölgenin Bolşevik ilerleyişine karşı savunmasız kalmasına ve fiilen Bolşevik nüfuzuna açılmasına zemin hazırladı.[43]

1918'de Azerbaycan'ın millî bir devlet düzeyinde Osmanlı Devleti ile doğrudan ilişki kurması, iki kardeş ülke açısından önemliydi. Ancak bu dönemde Müsavat Hükümeti, Osmanlı Devleti ile olan bağlarını giderek zayıflatma eğilimindeydi. Avrupa devletlerinden resmi tanınma elde etmeyi amaçlayan partinin önceliği, mağlup Osmanlı ile özdeşleştirilmekten kaçınmak ve uluslararası meşruiyet kazanmaktı.[44] Bu yaklaşımın, Osmanlı Devleti'nde tepkilere yol açtığı ve iki ülke arasındaki ilişkilerde soğukluk yarattığını belirtmek mümkündür.

Müsavat Hükümeti'nin izlediği bu bağımsızlaşma ve Avrupa'dan tanınma arayışı, aynı dönemde Anadolu'nun uluslararası güvenlik kaygıları ve Rusya ile yakınlaşma ihtiyacıyla çakışıyordu. İtilaf Devletleri'nin Osmanlı üzerindeki ağır baskısı, Mustafa Kemal Paşa liderliğinde Anadolu'da başlayan Millî Mücadele'yi engelleme/bastırma girişimleri, Türkiye'yi Moskova ile yakınlaşmaya sevk etti. Bu ihtiyaç hem İstanbul hem de Anadolu'daki millî çevrelerde aynı derecede hissediliyordu.[45] Dolayısıyla Türkiye, Rusya ile yakınlaşmayı hazırlayacak adımlar atmaya başladı. Azerbaycan, bu süreçte stratejik bir konumdaydı ve Türkiye'nin Rusya ile temasında bir köprü işlevi görebilirdi.[46] Ancak aynı dönemde hem

---

43 Hille, C., (2010), *State Building and Confict Resolution in the Caucasus,* Bril Leiden, s. 91-92; Yerasimos, S., (2000), *Kurtuluş Savaşında Türk-Sovyet İlişkileri (1917-1923)*, Boyut Kitapları Yayınları, İstanbul, s. 114.

44 *ATAM Arşivi*, Dosya No: 31, Belge No: 9; Qasımlı, M., (2006), *Azerbaycan Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1920-1945)*, çev. N. Necef, Kaknüs Yayınları, İstanbul, s. 35.

45 *ATAM Arşivi*, Dosya No: 31, Belge No: 9.

46 Saray, M., (1993), *Azerbaycan Türkleri Tarihi*, Nesil Matbaacılık, İstanbul, s. 38; Attar, A., (2002), "Atatürk'ün Kafkasya Politikası", *Türkler*, C. 16, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s. 257; Tatarlı, İ., (2000), "Atatürk'ün Jeopolitik ve Jeostratejik Görüşleri ve Türkiye İle Türk Topluluklarının 21. Yüzyılda Avrasya'daki Konumları", *Atatürk 4. Uluslararası Kongresi, I, (Türkistan-Kazakistan, 25-29 Ekim 1999)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, s. 368.

Rusya'nın hem de Türkiye'nin Azerbaycan'dan beklentileri, Müsavat Hükümeti'ni zor durumda bıraktı. Nitekim bu durum, Müsavat iktidarının zayıflamasına ve sonunda düşmesine yol açtı. Dolayısıyla Sovyet Ordusu, Azerbaycan Komünist Partisi'nin de teşvik ve girişimleriyle 28 Nisan 1920'de ülkeye girerek Bolşevik darbesini gerçekleştirdi.[47] Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Parlamentosu, kan dökülmemesi adına iktidarı devretmek zorunda kaldı.[48] Bu darbe sonucunda Müsavat iktidarı devrildi ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin varlığı sona erdirildi. Yerine komünist bir yönetim kuran Sovyet Rusya, Azerbaycan'ı tamamen kendi siyasal, askerî ve ekonomik sistemine entegre etmeyi hedefledi. Böylece Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin kurulduğunu ilan etti.[49]

2. Azerbaycan'ın Bolşevikleşme Sürecinde Siyasal, İdari ve Toplumsal Dönüşüm

28 Nisan 1920'de Azerbaycan'ın Kızıl Ordu tarafından işgali ve Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin ilanı, yalnızca bir rejim değişikliği değil, aynı zamanda devlet yapısının, toplumsal ilişkilerin ve ideolojik yönelimin köklü biçimde dönüştürüldüğü bir sürecin başlangıcını oluşturdu. Bolşevik yönetimi, Azerbaycan'da kısa sürede kurumsal hâkimiyet tesis ederek hem siyasi alanı tekelleştirmeyi hem de toplumsal-sınıfsal yapıyı sosyalist model doğrultusunda yeniden inşa etmeyi amaçladı. Bu dönemin ilk uygulamaları, Sovyet yönetiminin yerel toplumsal dinamikleri ne ölçüde dikkate aldığı ve Moskova'nın stratejik çıkarlarının Güney Kafkasya'daki politikaları nasıl şekillendirdiğini anlamak bakımından kritik bir öneme sahiptir. Nitekim Moskova'nın Güney Kafkasya'ya yönelik yaklaşımı, devrim ihracı ideali ile bölgenin jeopolitik kontrolü arasındaki ikili stratejinin kesiştiği bir çerçevede şekillendi.

Azerbaycan'ın bağımsızlık döneminde Meclis, çeşitli siyasi eğilimlerin temsil edildiği çok sesli bir yapıydı. Milliyetçi-federalist Müsavatçılar,

---

47 Qasımlı, M., (2006). a.g.e., s.32

48 Musa, İ., (2011), *Azərbaycanın Xarici Siyasəti*, *Azərbaycan Beynəlxalq Münasibətlər Sistemində (mart 1917 - aprel 1920-ci illər,)* C. 1, Bakı Universiteti Nəşriyyatı, Bakı, s. 210-211.

49 Nesibzade, N., (1996), *Azerbaycan Harici Siyaseti (1918-1920)*, Ay-Ulduz Neşriyatı, Bakü, s. 179.

Türkiye'ye ilhakı savunan İttihad-ı İslamcılar, Sosyal Devrimciler, Sosyal Demokratlar, Komünist Himmetçiler ve küçük fraksiyonlar yanında Bakü'de Rus Bolşevikleri ve İran kökenli Adalet Partisi de faaliyet göstermekteydi.[50] Ancak bağımsızlığın uluslararası düzeyde tanınmasına rağmen, uluslararası ve yerel tehditler, ülke ortamını giderek kırılgan hâle getirdi. Bu dönemde Karabağ'da Ermeni isyanları sürerken kuzeyden Bolşevik ilerleyişi hız kazandı. Bu koşullar, Azerbaycan'ın ulusal güvenlik kapasitesini zayıflatmakta ve siyasi elitin Moskova karşısında manevra alanını daraltmaktaydı.[51]

Bu kırılgan ortam, yerel sol ve Bolşevik grupların birleşmesini stratejik bir zorunluluk hâline getirdi. Bu ortamda Bakü'deki Bolşevik ve sol grupların birleşmesi kritik bir eşik oluşturdu. Rusya Komünist Partisi, Adalet Partisi ve Himmet Partisi'nin birleşmesiyle Azerbaycan Komünist Partisi kuruldu. Halil Paşa ve Dr. Fuad (Sabit) Bey gibi Türk kökenli isimler de bu yapıda yer aldı.[52] Bolşevik gruplar, Azerbaycan halkı adına XI. Ordu'yu davet ettiklerini ileri sürerek Sovyet askerî müdahalesini meşrulaştırmaya çalıştılar. Böylece 28 Nisan 1920'de XI. Kızıl Ordu'nun Azerbaycan'a girmesiyle Parlamento Bolşeviklerin şartlarını kabul etmek zorunda kaldı ve yukarıda da belirtildiği üzere Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti tarihe karıştı. Moskova'nın bu süreçte kullandığı yöntem, yerel komünist kadrolar eliyle "içeriden davet" görüntüsü yaratmak ve böylece işgali ideolojik bir kurtuluş hamlesi şeklinde sunmaktı.[53]

Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla birlikte, ülkedeki tüm yetki, daha önce Moskova'da Halk Komiserliği Muavini görevini yürütmüş olan Neriman Nerimanov başkanlığındaki geçici Askerî-Devrim Komitesi'nin eline geçti.[54] Nerimanov'un başkanlığındaki yönetimde şu komiserlikler yer alıyordu:

---

50 *ATAM Arşivi*, Dosya No: 31, Belge No: 9.

51 *ATAM Arşivi*, Dosya No: 31, Belge No: 9.

52 *ATAM Arşivi*, Dosya No: 31, Belge No: 9.

53 *ATAM Arşivi*, Dosya No: 31, Belge No: 9.

54 *ATAM Arşivi*, Dosya No: 31, Belge No: 9; Bagidov, Y. A., (2000), *Kurtuluş Savaşı Yıllarında Azerbaycan-Türkiye İlişkileri,* C. 1, çev. A. Hasanoğlu Çağdaş Matbaacılık, İstanbul, s. 40.

Askerî ve Deniz İşleri: Cingiz İldırım
Maliye: Mirza Davud Hüdeynov
İçişleri: Hamid Sultanov
Harbiye-Sıhhiye: Ali Haydar Karayev
Kamu İktisadi, Ticaret, Sanayi ve Gıda: Gazanfar Musabeyov
Eğitim ve Devlet Kontrolü: Dadash Bunyadzade
Posta, Telgraf ve Haberleşme: Cemil bey Vezirov
Sağlık: Abid Alimov
Tarım: Samed ağa Ağamalıoğlu.[55]

Her ne kadar söz konusu halk komiserlikleri biçimsel olarak hükümeti temsil ediyor görünse de fiili otorite büyük ölçüde XI. Ordu komutanlarının müdahaleleri ile Moskova'dan gönderilen siyasi komiserlerin yönlendirmesi altında şekillenmekteydi.[56] Komiserliklerin karar alma yetkisi oldukça daraltılmış olup, idari ve icrai uygulamaların önemli bir bölümü askerî yönetimin onayına tabi idi. Bu durum, yeni kurulan Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin "halk iktidarı" söylemiyle ilan edilmesine rağmen, gerçekte Bolşevik merkezinin politik öncelikleri doğrultusunda hareket eden, iradesi sınırlı bir yönetim yapısına sahip olduğunu göstermektedir.[57] Bu sınırlı özerklik ve merkezî kontrol, Moskova'nın stratejik hedeflerini gerçekleştirme konusundaki kararlılığını da ortaya koyuyordu. Bu bağlamda Lenin Bakü'nün işgaliyle ilgili yayınladığı kutlama mesajında bunu açıkça ifade ediyordu: "*Bakü'den aldığımız haber, Sovyet Rusya'nın geleceğinin parlak olduğuna işarettir. Şimdi biz öyle büyük ekonomik güce kavuştuk ki, bu bizim tüm sanayimizin canlanacağı anlamına gelmektedir*."[58] 15 Mayıs'ta Nahçıvan dışında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin tamamı Bolşeviklerin denetimi altına geçti ve böylece 1920'den itibaren Azerbaycan'da Sovyetleştirme süreci resmen başlamış oldu.[59] Bu aşamada Azerbaycan'da hükümetin karar alma süreç-

55 *ATAM Arşivi*, Dosya No: 31, Belge No: 9.

56 *ATAM Arşivi*, Dosya No: 31, Belge No: 9.

57 Nesibzade, N., (1996). a.g.e., s. 186.

58 Attar, A., Şimşir, S., (2013), *Türkiye'de Yaşayan Azerbaycan Türkleri,* Berikan Yayınevi, Ankara, s. 113.

59 Attar, A., Şimşir, S., (2013). *a.g.e.,* s. 113.

leri, Sovyet otoritesinin giderek yoğunlaşan siyasi ve askerî baskısı altında şekillenmek zorunda kaldı.

Birkaç ay içinde kurulan Kafkas Bürosu ile yönetim daha da Moskova merkezli bir hâle getirildi. Bu büro aracılığıyla Azerbaycan'ın siyasi kadrolaşması, ekonomik planlaması ve güvenlik politikaları doğrudan Moskova kontrolü altına alındı. Böylece Azerbaycan, Bolşevik idaresinin ilk safhasında siyasi, ekonomik ve toplumsal alanlarda yoğun baskı ve merkeziyetçi politikaların uygulandığı bir bölgeye dönüştü.[60]

İktidarın tesis edilmesiyle birlikte geniş çaplı bir kızıl terör politikası uygulamaya konuldu. Olağanüstü yetkilerle donatılan görevliler, muhalifleri, milliyetçileri ve hatta güven vermeyen Türk kökenli komünistleri dahi tutuklama yetkisine sahipti. Gence ve Karabağ'daki direniş girişimleri sert biçimde bastırıldı. Yalnızca Bakü'de idam edilenlerin sayısının 400-500 civarında olduğu, tüm Azerbaycan genelinde ise kayıpların binlere ulaştığı aktarılmaktadır.[61] Bu terör dalgası, Bolşevik yönetiminin yerel direnci kırmak için uyguladığı sistematik bir sindirme stratejisinin parçasıydı ve toplumda derin bir korku atmosferi yarattı. Direnişin bastırılması, Azerbaycan'daki millî teşkilatlanmanın uzun süre toparlanamamasına yol açtı.

Bolşevik yönetimi hukuk alanında da köklü değişiklikler yaptı. Mevcut mahkemeler kaldırılarak İhtilal Mahkemeleri kuruldu. Ancak bu mahkemelerin işleyişi son derece keyfiydi. Aynı kişi farklı mahkemelerce birbirine zıt kararlara tabi tutulabiliyor ve birinin serbest bıraktığı şahıs, diğeri tarafından idam edilebiliyordu. Bu keyfi ve kaotik hukuk düzeni, Sovyetlerin yerel kadroları kontrol altına alma ve etno-demografik dengeyi kendi lehine şekillendirme politikasını kolaylaştırdı. Bu ortamda Ermeni unsurların idari yapılara yerleşmesi hızlandı ve Bolşevikler Türk ve Müslüman kadroları sistematik biçimde geri planda tutarak Rus ve Ermeni bürokratlara öncelik verdi.[62] Bu tercih, Sovyet idaresinin yerel millî kadrolara duyduğu güvensizliğin ve bölgede etno-demografik dengeyi kendi lehine yeniden kurma arzusunun bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

---

60 *ATAM Arşivi*, Dosya No: 31, Belge No: 9.

61 *ATAM Arşivi*, Dosya No: 31, Belge No: 9.

62 *ATAM Arşivi*, Dosya No: 31, Belge No: 9.

Azerbaycan'ın en önemli stratejik kaynağı kuşkusuz Bakü petrolleriydi. Bu zenginlik, ülkeyi uluslararası güç mücadelelerinin odağına oturttu. Brest-Litovsk Antlaşması'na ek olarak imzalanan ve diplomatik literatürde Bakü Antlaşması olarak adlandırılan anlaşma, Alman İmparatorluğu'nun bölgedeki enerji kaynaklarına yönelik ilgisini somutlaştırırken, Sovyet Rusya da aynı kaynaklara sahip olabilmek için hem askerî hem diplomatik baskı yöntemlerini devreye soktu. Moskova yönetimi, bu ekonomik ve stratejik hedeflerini güvenceye almak amacıyla İran'a sınır bölgelerinde toprak vaat ederek Azerbaycan'ın siyasi bağımsızlığını zayıflatmayı ve bölgedeki hâkimiyetini güçlendirmeyi hedefledi.[63] Bölgesel güç dengelerini kendi lehine çevirmek için çevre ülkelere verdiği vaatleri bir dış politika enstrümanı olarak kullandı. İşgal öncesinde Sovyetlerin diplomatik temasları bilinçli şekilde uzatması ve ticari-iktisadi sorunları gündemde tutarak zaman kazanmaya çalışması, bu stratejik yaklaşımın bir yansımasıydı.[64]

Ekonomik alanda Bolşevikler sert ve merkeziyetçi tedbirler uyguladı. İktidarı ele geçirmesinin ardından geçen ilk birkaç ay içinde şehirlerde hayat büyük ölçüde felç oldu. Dükkânlar mühürlenip kısa süre sonra yeniden açıldı. Ancak ticaret yasaklandığından ekonomik canlılık tamamen kayboldu. Birkaç kasap, sebzeci ve bakkal dışında faaliyet gösteren neredeyse hiçbir ticari işletme yoktu. Merkeziyetçi savaş ekonomisi uygulamalarının yerel gerçekliklerle bağdaşmaması, şehir ekonomilerini kısa süre içinde çökme noktasına getirdi ve halk arasında ciddi bir güvensizlik ortamı yarattı. Hayat pahalılığı olağanüstü artmış, halk açlık ve sefalet içine sürüklenmişti.[65] Bununla birlikte, özel mülkiyet büyük ölçüde işlevsizleştirildi. Halk yeni kıyafet giymekten çekinir hâle gelmişti. Ayrıca, Müslüman nüfusa ait mal varlıkları sistematik olarak müsadere edildi ve el konuldu.[66]

Köylerde uygulanan ürün toplama (razverstka) sistemi tarımsal üretimi adeta çökertti. XI. Ordu'ya sınırsız yetki veren bu uygulama, köylü-

63 Musa, İ., (2011). a.g.e., s. 45-46.

64 Musa, İ., (2011). a.g.e., s. 214-215.

65 *ATAM Arşivi*, Dosya No: 31, Belge No: 9.

66 *Dış İşleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi (DBTDA)*, 571-34746-136868-12.

lerin yalnızca tohumluk ve yiyeceklik dışındaki tüm mahsullerine el konulmasına dayanıyordu. Razverstka sistemi doğrultusunda XI. Ordu'nun erzak memurları adeta ayrı bir hükümet gibi hareket ederek ellerine geçen her şeyi topluyordu. Üretim araçlarına el konulması, köylüyü açlık ve çaresizlik içinde bırakmaktaydı Azerbaycan'ın özellikle petrol dışındaki tarımsal üretime dayalı kırsal ekonomisinin bu politikalar nedeniyle çökmesi, sonraki yıllarda da etkisi sürecek olan kronik bir kıtlık ve üretim düşüşüne zemin hazırladı.[67]

Ulaşım ve demiryollarının kötüleşen durumu da ekonomik çöküşün bir başka boyutuydu. Nakliye yapılamadığından şehirlerde gıda sıkıntısı daha da derinleşti. Bakü gibi büyük şehirlerde lojistik ağlarının çökmesi, Sovyet yönetiminin ekonomik politikalarının yalnızca ideolojik değil, aynı zamanda teknik ve idari açıdan da kurumsal kapasiteden yoksun olduğunu gösterdi. Şehirlerde erzak dağıtımı yetersizdi; Komünist Parti üyeleri dışındaki halk, temel ihtiyaç maddelerine bile ulaşmakta zorlanıyordu. Bu durum, şehirlerde hem ekonomik hem de sosyal gerilimi artırarak geniş ölçekli karaborsa ve gizli ekonomi oluşumuna yol açtı.[68]

Ekonomik çöküş, sadece bireylerin günlük yaşamını değil, işçi sınıfının Sovyet yönetimine bakışını da şekillendirdi. Ücretlerle geçinemeyen işçiler, gayriresmî yollarla hayatta kalmak zorunda kaldı ve bu durum, Sovyetleşme sürecine beklenen desteğin sağlanmasını engelledi.[69]

Bolşeviklerin erken dönem ekonomik politikaları, Azerbaycan toplumunun tüm katmanlarını derinden etkileyen bir çöküş sürecini tetikledi. Bu ekonomik felç hem kırsal hem şehir alanlarında sosyal yapıyı zayıflattı ve halk üzerinde uzun süreli bir güvensizlik atmosferi yarattı. Böylece Bolşevik iktidarı, yalnızca siyasi otoriteyi merkezileştirmekle kalmadı, aynı zamanda toplumsal yapıyı da sıkı bir denetim altına aldı. Hukuk, güvenlik ve yönetsel uygulamalardaki merkeziyetçi ve baskıcı yöntemler, halk üzerinde derin bir korku ve çaresizlik atmosferi yaratarak günlük yaşamı doğrudan etkiledi. Bu durum, ekonomik işleyiş ve sosyal hayat üzerinde ciddi sarsıntılara yol açtı. Dolayısıyla ekonomik çöküş ve sosyal hayatın

67 *ATAM Arşivi*, Dosya No: 31, Belge No: 9.

68 *ATAM Arşivi*, Dosya No: 31, Belge No: 9

69 *ATAM Arşivi*, Dosya No: 31, Belge No: 9.

değişimi, Bolşevikleşme sürecinin siyasi ve toplumsal baskı ile doğrudan bağlantılı bir sonucu olarak ortaya çıktı ve sonraki yıllardaki toplumsal dinamikleri şekillendirdi

3. Azerbaycan'daki Türk Aydınları ve Öğretmenlerin Durumu

1918-1920 yılları arasında Azerbaycan'da bulunan Türk aydınları ve öğretmenleri, Osmanlı Devleti'nin bölgedeki entelektüel birikimini temsil etmekle birlikte, Azerbaycan'ın eğitim ile kültür alanındaki modernleşme süreçlerine önemli katkılar sundu. Bununla birlikte, dönemin siyasal karışıklıkları, kültürel farklılıklar ve Bolşevik baskısı nedeniyle bu grubun konumu oldukça kırılgan bir seyir izledi.

Bolşevik hâkimiyetinin kurulmasıyla birlikte Azerbaycan'da bulunan Türk subayları, aydınlar ve öğretmenler geniş kapsamlı bir baskı ve belirsizlik ortamıyla karşı karşıya kaldı. Nuri Paşa'nın İran üzerinden Türkiye'ye geçmesi, Halil Paşa'nın Moskova'ya gitmesi ve Küçük Talat, Nail, Asım gibi kurmay subayların çeşitli yollarla ortadan kaybolması, Türk varlığının ilk aşamada ciddi bir çözülme yaşadığını gösterdi.[70] Ancak buna karşın bazı Türk aydın ve öğretmenler Azerbaycan'da kalmayı sürdürdü ve özellikle Doktor Fuad Bey'in çevresinde toplanarak Azerbaycan Komünist Partisi içinde etkili olmaya çalıştı. Nedim Ağah Bey, Yakub Bey, Salih Zeki Bey, Süleyman Nuri Bey ve Fahreddin Sacid Bey gibi isimler bu çevrenin öne çıkan temsilcileriydi. Ancak bu şahısların siyasal etkisi sınırlı kaldı. Dolayısıyla Bolşevik yönetimin sert tasfiye politikaları nedeniyle birçoğu kısa süre içinde tutuklanma, sürgün ya da görevden alınma tehdidiyle karşılaştı.[71] Bu durum, Azerbaycan'daki Türk varlığının yalnızca askerî ve idari alanda değil, aynı zamanda entelektüel ve eğitim alanında da ciddi bir baskı altında olduğunu ortaya koymaktadır.

Bu dönemde Türk öğretmenler, kültürel ve eğitimsel etkinliklerini sürdürebilmek amacıyla çeşitli kurumlarda görev almaya devam etti. Büyük ölçüde Bakü Darülmuallimîn ve Darülmuallimât gibi kurumlarda

70 *ATAM Arşivi*, Dosya No: 31, Belge No: 9.

71 *ATAM Arşivi*, Dosya No: 31, Belge No: 9.

görev yapmışlardır. Muzaffer Bey'in Bakü Darülmuallimin Müdürlüğü görevini yürütmesi, Mustafa Dursun Efendi, Ahmed Fethi Efendi, Hanizade Hacer Hanım, Rabia Hüsnü Hanım, Meryem Muzaffer Hanım ve Halime Kızı Faciye Hanım gibi isimlerin eğitim faaliyetlerini sürdürmesi, Türk öğretmen varlığının bir ölçüde korunduğunu göstermektedir. Öte yandan bu öğretmenlerin genel nitelikleri hakkında eleştirel değerlendirmeler de yapıldı; "*Azerbaycan'da hizmet edecek ve etrafında ilmî bir hürmet uyandıracak kıymette kimseler olmadıkları*" ifade edildi. Bu tespit, Osmanlı'nın gönderdiği eğitim kadrolarının niteliği üzerine dikkat çekici bir iç değerlendirme niteliği taşımaktaydı.[72] Bu olumsuz tablonun çeşitli sebepleri vardı. Her şeyden önce Azerbaycan'daki yerel aydınlar, uzun yıllar Rus eğitim sisteminin etkisi altında yetişmiş, gündelik hayatlarında dahi çoğunlukla Rusça konuşur hâlde bulunmuşlardı. Bu tarihsel ve kültürel yönelim, Türk aydın ve öğretmenlerinin beklentilerinin aksine, onlara yönelik bir mesafe yaratmaktaydı. Yerel elitin bir kesimi Türkleri "*harbden başka bir şey bilmeyen*" insanlar olarak gördü. Bu algı iki taraf arasında entelektüel bir uyumsuzluk oluşturdu.[73]

Bolşevik hâkimiyeti kurulduktan sonra Azerbaycan'daki Türk öğretmenlerin durumu daha da zorlaştı. Bazı öğretmenler siyasi gerekçelerle tutuklandı; bazı görevliler görevlerinden ayrılmak zorunda kaldı, bazılarının akıbeti ise belirsizliğini korudu. Mehmed Hulisi Efendi, Nuri Paşa ile ilişkili olduğu gerekçesiyle hapsedildi. İki kez tutuklanan Faik Efendi'nin akıbeti sonrasında bilinmedi. Bazı öğretmenler, korku, baskı ve güvensizlik ortamı nedeniyle Türkiye'ye döndü. Bir kısmı ise bu imkânı bulamadıkları için kırsal bölgelerde gizlenerek hayatlarını sürdürdü. Bununla birlikte, kadın öğretmenler hem eğitim faaliyetlerini devam ettirdi hem de yeni rejimin baskıcı tutumları altında ayakta kalmak için çaba gösterdi.[74]

Bu baskı ve belirsizlik ortamının sonucu olarak, Türklerin karşı karşıya kaldığı idari sorunları çözmek amacıyla Azerbaycan'da bir temsil dairesi (Halk Murahhaslığı) kuruldu. Mirza Davud Hüseyinov'un onayıyla oluşturulan bu kurumun masrafları Azerbaycan Hükümeti tarafından karşılandı.

---

72 *ATAM Arşivi*, Dosya No: 31, Belge No: 9.

73 *ATAM Arşivi*, Dosya No: 31, Belge No: 9

74 *ATAM Arşivi*, Dosya No: 31, Belge No: 9.

İlk murahhas Yakub Bey olurken, daha sonra bu görev Nedim Ağah Bey ve diğer isimlere devredildi. Aydınlar ve öğretmenler, bu yapı aracılığıyla Türkiye'den gelenlere rehberlik etti, belge düzenledi ve bölgedeki Türk tüccarlarının işlerini kolaylaştırdı. Ancak, Halk Murahhaslığı zamanla işlevini yitirdi ve bazı yanlış uygulamaları nedeniyle Türklerin maruz kaldığı sıkıntıları artıran bir yapıya dönüştü. Bolşevik yönetiminin sertleşmesiyle birlikte bu kurumun faaliyetleri de kısıtlandı.[75]

Bu değerlendirmeler ışığında, Türk aydınları ve öğretmenlerin Azerbaycan'ın modernleşme hamlelerine katkı sunma iradesi taşıdığı görülmektedir. Ancak dönemin siyasal çalkantıları bu çabaların etkisini sınırladı. Yerel elitlerle yaşanan kültürel uyumsuzluklar ve artan Bolşevik baskısı, katkı alanını giderek daralttı. Türk eğitimcilerin faaliyetleri, Osmanlı eğitim misyonunun bölgedeki reform süreçlerinde önemli izler bırakmasını sağlasa da Bolşevik yönetiminin yerleşme sürecinde ortaya çıkan tasfiye ve göç baskısı belirleyici oldu. Bu süreç, dönemin entelektüel yapısını zayıflatmakla birlikte, Azerbaycan'daki Türk topluluklarının kültürel sürekliliğini ve eğitimsel gelişimini önemli ölçüde sarsan kalıcı sonuçlar doğurdu.

Sonuç

1917 Rusya İhtilali'nin ardından yaşanan iktidar dönüşümü, Asya'daki Türk topluluklarına bağımsızlık kurma yönündeki girişimlerini kısa süreli de olsa hayata geçirme olanağı tanıdı. Bu süreç, bölgedeki ulusal hareketlerin kendi iç dinamikleri ve liderlik yapıları aracılığıyla devlet inşa etme deneyimi kazanmasını mümkün kıldı. Ancak Sovyet yönetimi, kısa bir süre içinde uygulamaya koyduğu stratejik politikalarla bu bağımsızlık teşebbüslerini ortadan kaldırarak, bölgeyi merkezi otoriteye yeniden bağlamayı hedefledi ve kapsamlı bir Sovyetleştirme programını devreye soktu. Bu politikalar yalnızca siyasi ve idari kontrolü güçlendirmekle kalmadı, aynı zamanda ekonomik yapıları, toplumsal ilişkileri ve kültürel pratikleri de merkeze entegre ederek bölgedeki toplumsal dönüşümü sistematik biçimde yönlendirdi. Böylece, 1917 sonrası bağımsızlık deneyimi

75 *ATAM Arşivi*, Dosya No: 31, Belge No: 9

hem geçici hem de Sovyetleşmenin hızla şekillendirdiği bir geçiş dönemi olarak tarih sahnesine yansıdı.

Türk ordularının 1918'de Bakü'ye girişi, hem Ermeni-Azeri çatışmalarının önlenmesi hem de bölgedeki Türk-Azeri nüfusun güvenliğinin sağlanması açısından kritik bir rol oynadı. Bu hareket, aynı zamanda Azerbaycan'ın bağımsızlık mücadelesinde Türk ulusunun fiili desteğini de gösterdi. Ancak Türk birliklerinin Mondros Mütarekesi gereğince bölgeden çekilmesi, İngilizlerin geçici müdahaleleri ve yerel siyasi çatışmaların derinleşmesi, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin savunma kapasitesini ciddi biçimde zayıflattı. Öte yandan, İngiliz tehdidi, bölgesel bağımsızlık hareketlerinin uluslararası meşruiyet arayışı içinde ne kadar kırılgan olduğunu ortaya koydu.

Sovyetlerin Kafkasya'ya yönelen politikaları, Bolşevik ideolojisinin yerel toplumsal ve siyasal yapılar üzerindeki etkisini somutlaştırmaktaydı. Sovyetler, yalnızca askerî işgal gerçekleştirmekle kalmadı, aynı zamanda yerel idari, ekonomik ve kültürel alanlarda radikal reformlar uygulayarak Azerbaycan'da kısa sürede güçlü bir otorite kurdu. Halkın bir kısmı işgal ve uygulamalara dirense de özellikle Türk aydınları ve ulusal liderler Sovyetlerin siyasi ve askerî üstünlüğü karşısında sınırlı hareket edebildi.

1918-1920 yılları arasında Azerbaycan'da yaşanan siyasi, sosyal ve askerî gelişmeler, bölgedeki ulusal hareketlerin kırılgan ve geçici karakterini belirgin bir şekilde ortaya koymaktadır. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kuruluşu, halkın ulusal bilinçlenmesi ve Türk aydınlarının devlet inşa sürecine aktif katılımı açısından önemli bir deneyim sağladı. Ancak bu dönemin sürekliliği hem iç dinamiklerdeki istikrarsızlık hem de bölgesel güçler arasındaki dengelerle sınırlandı. Dolayısıyla Azerbaycan'ın Bolşevikleşme süreci, yalnızca dış müdahalelerin değil, aynı zamanda iç siyasi parçalanmışlığın da bir sonucudur.

Sovyet işgali, Azerbaycan'ın sadece siyasal yapısını değil, toplumun bütün dokusunu dönüştüren yeni bir dönemin başlangıcı oldu. 1918-1920 arasında varlığını sürdüren Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, her ne kadar kısa ömürlü olsa da modern bir devlet kurma çabasının, millî kimlik bilincinin ve bağımsızlık arzusunun güçlü bir simgesi olarak tarih sahnesinde yerini aldı. Bu kısa cumhuriyet tecrübesi, ilerleyen yıllarda hem Sovyet

idaresine karşı yürütülen kültürel direncin hem de 1991'de yeniden kazanılan bağımsızlığın tarihsel referans noktası hâline gelecekti.

Kaynaklar

Arşivler

Atatürk Araştırma Merkezi (ATAM) Arşivi.

Dış İşleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi (DBTDA).

Resmî Yayınlar

Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi (2009). Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Xarici Siyasəti Sənədlər Məcmuəsi, Bakü.

Telif Eserler

Ağayev, Mehman (2005), "Bakü'nün 1918'de Düşman İşgalinden Kurtarılmasının Tarihi Önemiyle İlgili Bazı Değerlendirmeler", *Azerbaycanlı Genç Bilim Adamları I. Sempozyumu Bildirileri*, Yay. haz. Vügar İmanov, Azerbaycan Kültür ve Dayanışma Derneği Yayını, İstanbul, ss.19-22.

Akhmedov, Afgan (2018). *British Foreign Policy in Azerbaijan (1918-1920)*, Phd Thesis, Lancaster University.

Altstadt, Audrey L. (1992). *The Azerbaijani Turks: Power and Identity under Russian Rule* Hoover Institution Press, Stanford, California.

Asker, Ali (2015), "Azerbaycan'da Ulus İnşasının Onay Aşaması (1918-1920) ve Önemi Üzerine Bazı Tespitler", *Yeni Türkiye*, S.75, ss.536-546.

Aslan, Betül (2004). Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov (1920-1923), Kaynak Yayınları, İstanbul.

Attar, Aygün (2002), "Atatürk'ün Kafkasya Politikası", *Türkle*r, C. 16, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.

Attar, Aygün, Şimşir, Sebahattin (2013). *Türkiye'de Yaşayan Azerbaycan Türkleri*, Berikan Yayınevi, Ankara.

Aydemir, Şevket Süreyya (2003). *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, C. 3, Remzi Kitabevi, İstanbul.

Aydoğan, Erdal (2012), "Pantürkçülük: Kafkas İttihad ve Terakkî Fırkası ve Protokol Metni", *Belgi,* Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, S. 4, ss.356-374.

Bagidov, Y. A. (2000). Kurtuluş Savaşı Yıllarında Azerbaycan-Türkiye İlişkileri C.1, çev. A. Hasanoğlu, Çağdaş Matbaacılık, İstanbul.

Bal, Halil (2014). *Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu*, İdil Yayınları, İstanbul.

Baykara, Hüseyin (1975). *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, Gençlik Basımevi, İstanbul.

Develi, Tevfik Orkun (2021). *Azerbaycan'ın Psikososyal Yakın Tarihi*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.

Ekici, Yunus (2022), "Jeopolitik Bir Faktör Olarak İngiltere'nin Azerbaycan Çıkarlarında Ermenistan (1917-1919)", *ODÜ Sosyal Bilimler araştırmaları Dergisi*, c. XII/S. 2, ss.1277-1294.

Göl, Hacer (2016), "Geçmişten Günümüze Azerbaycan"*, Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c. V/S. 1, ss. 153-170.

Hille, Charlotte (2010). *State Building and Confict Resolution in the Caucasus*, Bril, Leiden, 2010.

İsgenderov, Anar (2012), "Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920)", *Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Oluşumu*, ed. Mehmet Rıhtım, Mehman Süleymanov, Erzurum 2012, ss.39-56.

Kasımlı, Musa (2012), "İtilâf (Antanta) Devletleri'nin Güney Kafkasya Siyaseti (Kasım 1917-Kasım 1918)", *Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Oluşumu*, ed. Mehmet Rıhtım, Mehman Süleymanov, Erzurum, ss.171-202)

Leeuw, Charles van der (2000). *Azerbaijan: A Quest For Identity*, St. Martin's Press, New York.

Mehmetzade, Mirza Bala (1991). *Milli Azerbaycan Hareketi*, Yay. haz. Ahmet Karaca, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara.

Mikail, Elnur Hasan (2014). *Atatürk Dönemi (1919-1938) Türkiye-Azerbaycan İlişkileri*, Derin Yayınları, İstanbul.

Murgul, Yalçın (2018), "Osmanlı İmparatorluğu-Azerbaycan Halk Cumhuriyeti İlişkilerinde Ortaya Çıkan Sorunlara Dair Bir Değerlendirme", *100. Yılında Sovyet İhtilali ve Türk Dünyası*, ed. Yunus Koç, Mikail Cengiz, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Yayınları, Ankara, ss.63-70.

Musa, İsmayıl (2011). *Azərbaycanın Xarici Siyasəti*, *Azərbaycan Beynəlxalq Münasibətlər Sistemində (mart 1917-aprel 1920-ci illər),* C. 1, Bakı Universiteti Nəşriyyatı, Bakı.

Nesibzade, Nesib (1996). *Azerbaycan Harici Siyaseti (1918-1920)*, Ay-Ulduz Neşriyatı, Bakü.

Qasımlı, Musa (2006). *Azerbaycan Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1920-1945)*, çev. N. Necef, Kaknüs Yayınları, İstanbul.

Rasulzade, Mehmet Emin (1990). *Azərbaycan Cümhuriyyəti*, Yay. haz. Asif Rüstemanov, Elm Nəşriyyatı, Bakü.

Saray, Mehmet (1993). *Azerbaycan Türkleri Tarihi*, Nesil Matbaacılık, İstanbul.

Soysal, İsmail (2000). *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları (1920-1945)*, C. 1, TTK Yayınları, Ankara.

Swietochowski, Tadeusz (1985). *Russian Azerbaijan, 1905-1920: The Shaping of National Identity in a Muslim Community*, Cambridge University Press, Cambridge.

Tatarlı, İbrahim (2000), "Atatürk'ün Jeopolitik ve Jeostratejik Görüşleri ve Türkiye İle Türk Topluluklarının 21. Yüzyılda Avrasya'daki Konumları", *Atatürk 4. Uluslararası Kongresi, I, (Türkistan-Kazakistan, 25-29 Ekim 1999)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, ss.353-370.

Yavuz, Bige Sükan (2003), "Türk Kurtuluş Savaşı Yıllarında Uluslararası Rekabet Alanı Olarak Transkafkasya ve Türkiye'nin Ekonomik İlişkileri", *İÜ. Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, S. 4, ss.101-158.

Yerasimos, Stefanos (2000). *Kurtuluş Savaşında Türk-Sovyet İlişkileri (1917-1923)*, Boyut Kitapları Yayınları, İstanbul.

Yıldırım, Dursun, Özünder, Cihat (1990). *Karabağ Dosyası*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.